

XAKIMOVA Nigora Alisherovna
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini o'rganish
ICESCO kafedrasi dotsenti v.b., PhD

HUKM VA HIKMAT: SHARIAT VA HAQIQAT O'RTASIDAGI BOG'LIQLIKNING NAZARIY ASOSLARI

ХУКМ И ХИКМА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ ШАРИАТОМ И ИСТИНОЙ

HUKM AND HIKMAH: THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SHARIA AND HAQIQAH

Annotatsiya. Ushbu maqola shariat va haqiqat o'rtasidagi bog'liqlikning nazariy asoslarini o'rganishga bag'ishlangan. Unda hukm va hikmat tushunchalari asosida shariat meyorlari va haqiqatni idrok qilish o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi. Maqola fiqh va tasavvuf ilmlari doirasida shariat va haqiqatni birlashtiruvchi tamoyillarni yoritishga qaratilgan. Muallif shariatning tashqi qoidalari bilan haqiqatning botiniy mohiyatini uyg'unlashtirish masalasiga e'tibor qaratib, bu borada bir qancha olimlarning qarashlarini tahlil qiladi. Maqola shuningdek, hukmning inson manfaati va hikmat tamoyillariga asoslanishi, bu orqali haqiqatga yetishish yo'lidagi muhim vosita ekanini asoslab beradi.

Kalit so'zlar: shariat, haqiqat, hukm, hikmat, fiqh, tasavvuf, nazariy asoslar, inson manfaati, botiniy mohiyat, tashqi qoidalar.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию теоретических основ взаимосвязи между шариатом и истиной. В центре внимания находится анализ соотношения норм шариата и процессов осмысления истины через призму категорий hukm и hikmah. Исследование направлено на выявление концептуальных принципов, объединяющих шариат и истину, в контексте исламской юриспруденции (фикха) и суфийской традиции. Особое внимание уделено вопросу гармонизации внешних нормативных предписаний шариата с их внутренней сущностной основой, что иллюстрируется посредством анализа взглядов различных классических и современных ученых.

Кроме того, обосновывается, что привязка хукма к принципам справедливости и мудрости (хикмат) выступает в качестве ключевого инструмента в процессе постижения истины.

Ключевые слова: шариат, истина, хукм, хикмат, фикх, суфизм, теоретические основы, внутренняя сущность, внешние предписания.

Annotation. This article explores the theoretical foundations of the relationship between Sharia and Haqiqah. It focuses on analyzing the connection between Sharia norms and the process of understanding truth through the lens of the concepts of hukm and hikmah. The study aims to identify the conceptual principles that bridge Sharia and Haqiqah within the frameworks of Islamic jurisprudence (fiqh) and the Sufi tradition. Special attention is given to the harmonization of the external legal precepts of Sharia with their inner essential meanings, illustrated through an examination of the views of various classical and contemporary scholars. Furthermore, the article substantiates that the grounding of hukm in the principles of justice and wisdom (hikmah) serves as a key instrument in the pursuit of truth. As a result, a deeper methodological understanding of the relationship between Sharia and Haqiqah is established.

Keywords: Sharia, Haqiqah, hukm, hikmah, fiqh, Sufism, theoretical foundations, inner essence, external norms.

KIRISH

Shariat va haqiqat o'rtasidagi munosabatni tahlil qilishdan avval, shariat va tasavvuf atamalarining mazmun-mohiyatini ochib berish muhim sanaladi. Arab tilidan olingan tasavvuf atamasi bugungi kunda ahli sunna val-jamoa tomonidan tan olingan ma'lum tariqatlarning nazariy asoslariga nisbatan qo'llaniladi.

Tasavvuf so'zining kelib chiqishi haqida ko'plab qarashlar mavjud bo'lib, ulardan beshtasi quyida keltiriladi [1:24]:

1. Bu atama jun so'zidan (الصوفة) olingan bo'lib, undan murod sufiy Allohning huzurida na iroda va na yo'nalishga ega bo'lgan yerga tashlangan bir tutam yung kabi taslim ekanini ifoda etishdir.

2. Yana bir qarashga ko'ra, mazkur atama bo'yindagi hukpar soch tutami (صوفة القفا) ma'nosidan kelib chiqadi. Sufiylar insonning bo'in qismida o'sadigan mayin soch tolalari kabi yumshoq tabiat va halim bo'lgani uchun shunday nomlangan.

3. Atama “sifat” (الصفة) so‘zidan olingan bo‘lishi mumkin, chunki sufiy yaxshi amallar qilish va illatlarni tark qilish bilan tavsiflanadi (اتصاف).

4. Tasavvuf atamasi poklik so‘zidan (الصفاء) olingani haqidagi qarashlar ham mavjud. Abul Fat’h Bustiy bu fikrni tasdiqlab, shunday deydi:

Odamlar “Sufiy” atamasi haqida turli fikrlar bildirib, ixtilof qildilar;

Ba’zilar bu atamani jun (suf) so‘zidan kelib chiqqan, deb ta’kidladilar.

Ammo men ushbu nomni faqat Alloh bilan xolis munosabatda bo‘lgan,

Sufiy maqomiga erishguniga qadar o‘zini poklagan shaxsga nisbat beraman.

5. Bu atama supa so‘zidan (فتصل) olingan. Zero, sufiylar “Ahli suffa” bilan bir xil xususiyatga egadirlar.

Manbalarda ilk sufiy nomi bilan atalgan shaxs sifatida asli kufalik bo‘lgan Abu Hoshim Sufiy (vaf. 160/776 y.) nomi keltiriladi [3:25]. Ba’zi tadqiqotlarda sufiylar nomi bilan tanilgan ilk jamoa sifatida Basradagi Abu Hotim Attor (vaf. 260/884 y.) rahbarligida o‘z faoliyatini olib borgan musulmonlar jamoasi zikr qilinadi [18:223]. Abu Hotim o‘z davrida jundan kiyim kiygan sufiylarni tanqid ostiga olgan bo‘lib, u ularni o‘zlarining ichki holatlarini ko‘z-ko‘z qilishda va shu tariqa boshqa musulmonlardan ajralib turishga harakat qilishda ayblagan. Jundan kiyim kiyish odati “sufiylar” deb nom olgan ilk musulmonlar guruhi paydo bo‘lgan vaqtga kelib, asta-sekin yo‘q bo‘lib borayotgan an’anaga aylangan edi. Bu holat tasavvuf so‘zi asli jun ma’nosini anglatuvchi o‘zakdan olingani borasidagi fikrlarni qiziq tarzda talqin etadi [23:78].

Basradagi mazkur sufiy halqalarida mavjud bo‘lgan bag’dodlik soliklar orqali ularning qarashlari Bag’dodda ham keng tarqala boshladi. Bag’dod sufiylarining eng mashhur namoyondasi sifatida “Shayx al-toifa” nomi bilan tanilgan Junayd Bag’dodiyini (vaf. 298/910 y.) keltirish mumkin. Basra va Bag’dodda shakllangan ilk sufiy jamoalari o‘zlarining qarashlarida Allohni sevish, U bilan yaqin ma’naviy aloqani bog‘lash va Xudoni bevosita bilish kabi mavzularga urg‘u berishgan. O‘sha davrga oid manbalarda ular Allohni ixlos bilan yod etish va barcha intilishlarni bitta maqsadga, ya’ni Xudoga bo‘lgan ishtiyoq va sevgiga yo‘naltirish, Unga yaqinlashish va U bilan yaqinlik tuyg‘usiga erishish kabi masalalarni muhokama qilgan ilk shaxslar sifatida ta’riflangan [25:461].

Ular ishoralar tilini yaxshi bilgani uchun yashirin ruhiy haqiqatlarni anglay olgan dastlabki shaxslar sifatida ham tasvirlanib, ularga nisbatan yangi istiloh, “sufiy” atamasi iste’molga kiritilgan. Keyinchalik tasavvuf yo‘nalishida ijod qilgan mualliflar “sufiy” atamasini o‘sha davrdagi Basra va Bag’dod sufiylaridan tashqari, ularga zamondosh va ulardan avval yashab o‘tgan taqvodor shaxslarga nisbatan ham qo‘llay boshlashgan [24:187]. O‘zining taqvosi bilan tanilgan ilk islom davridagi musulmonlar o‘z vaqtida “sufiy” deb atalmagan bo‘lsalar-da, ular bugungi kunda biz biladigan tasavvufga katta ta’sir ko‘rsatganlari uchun ularni ham sufiy deb ta’riflash ma’lum darajada to‘g‘ri hisoblanadi [23:78].

Shariat so‘zi arab tilidan odatda “islom huquqi” yoki “islom qonunchiligi” deb tarjima qilinadi. Sha-ra-a (عرش) o‘zagidan hosil bo‘lgan bu so‘z turli ma’nolarda ishlatiladi. “So’ngra (ey, Muhammad!) Biz Sizni (diniy) ishdan iborat shariat uzra (barqaror) qildik” [21:500], Josiya surasining 18-oyatida shariat so‘zi islomning tartib-qoidalariga ishora qiladi. Chunki islom dini ta’limoti hech qanday to‘siqlarsiz ravon yo‘l ma’nosiga uyg‘un tartib-qoidalarga egadir [15:176-179]. Sho‘ro surasi 13-oyatda shunday deyiladi: “(Ey, imon keltirganlar! Alloh) sizlar uchun din bo‘yicha Nuhga buyurgan narsani va Biz sizga (Muhammadga) vahiy qilgan narsani, (shuningdek) Biz Ibrohim, Muso va Isoga buyurgan narsani – shariat qildi: Dinni barpo qilingiz va unda firqa-firqaga bo‘linmangiz!” [21:484].

Josiya surasining 18-oyatidagi kabi sha-ra-a qolipida ishlatilganda shariat so‘zi usul, yo‘l, diniy ta’limotlarning eng to‘g‘risi ma’nosini anglatadi. Suv oqib ketadigan yo‘l ma’nosini bildirish uchun “shar’a” [15:176-179] so‘zi ishlatilgan bo‘lib, “shir’atul-maa” suv yo‘li mazmunida qo‘llanilgan. Bu so‘z arablar tomonidan “doimiy suv manbaiga olib boradigan yo‘l”, yana ham aniqroq aytsek, katta suv havzasi yoki katta daryo bo‘yiga tushadigan qiyalik ma’nosida ham ishlatilgan.

Bu so‘zning fe’l shakli hayvonlarning suv manbaiga yetib borishini ifodalash uchun ham qo‘llanilgan. Bundan tashqari, hayvonlarning suvni ichish uchun boshini pastga egishi yoki odamning og‘ziga suv olish maqsadida egilishini ifodalash uchun ham qo‘llanilgan [23:78]. Sahobalar hamda tobe’inlar bu fe’lni idishlardan suv olib, tahorat paytida tananing ba’zi qismlarini yuvish ma’nosida ham ishlatganlar [16:286].

Shariat so'zi doimiy suv manбайдan ichish yoki suv manbaiga kelish mazmunini anglatgan bo'lib, vahiy davridagi arablar uchun bu hayot ma'nosini bildirgan. Qur'onda suv hayotning asosi sifatida quyidagicha ta'riflanadi: "... va barcha tirik mavjudotni suvdan (paydo) qilganimizni ko'rmadilarmi?!" [21:562]. Shara'a fe'lining aks ma'nosini ifodalash uchun arablar "qamaha" fe'lini qo'llagan bo'lib, odatda bu fe'l boshini yuqoriga ko'targan holda suv manбайдan ichishni rad qilgan hayvonga nisbatan ishlatilgan. Qur'onda bu so'z faqat bir marta uchraydi. Oyatda Allohning xabarini qabul qilishni rad etganlar "muqmahun" deb tasvirlanadi: "Bas, ular kekkayuvchidirlar" [21:562].

Hayvonning suv ichish uchun boshini pastga egishi va musulmonning qalbiga hayot baxsh etish uchun Alloh tomonidan o'rnatilgan meyorlarga bo'ysunishi o'rtasida ramziy bir o'xshashlik mavjud bo'lib, bu namozdagi ruku va sajda harakatlari orqali jismoniy shaklda aks etadi [23:78].

Qur'onda shariat so'zining boshqa shakli bo'lgan shir'at so'zi ilohiy yo'l ma'nosida qo'llanilgan bo'lib, bu yo'l Allohning hukmlariga ergashishda o'z aksini topadi: "... Sizlardan har bir (ummat) uchun (alohida) shariat va yo'l (tayin) qilib qo'ydik" [21:562]. Sahobiylarning ko'pchiligi, masalan, Ibn Abbos (r.a.) shariat so'zini "yo'l" ma'nosini bildiruvchi "sabil" so'zi bilan bir ma'noda ekanini qayd qilgan [13:247].

To'g'ri yo'l, suv manbai, dinning ma'nolari, haqiqatga eltadigan eng to'g'ri yo'l ma'nolaridan tashqari, shariat so'zi majoziy talqinda bu yo'lni tutganlarning ma'naviy chanqog'i qonishi, ularning poklanishi mazmunida ham qo'llaniladi. Yusuf Homid Olim (vaf. 1988 y.) shariat atamasiga quyidagicha ta'rif beradi: "Bu Allohning payg'ambarlari orqali sog'lom e'tiqod tamoyillari, ijtimoiy munosabatlar va inson amallarida mavjud manfaatlarni odamlarga yetkazishdir" [28:68].

Bu istiloh mazmunini tushunishda uning faqatgina "qonun", "qonun chiqaruvchi" yoki "huquqiy nazariya" kabi birlamchi mazmunlardan foydalanish shakliy tushunish hisoblanib, so'z mohiyatini aniq va chuqur anglashni qurbon qilish evaziga amalga oshiriladi. Shariat atamasi "qonun" ma'nosi bilan chegaralanib qolmay, balki kengroq mazmunni ifodalaydi. U axloq meyorlarini ham qamrab olib, Allohga qay tarzda mukammal ibodat qilish tartibini o'rgatadi.

Huquqshunoslarning fikriga ko'ra, ilohiy taqiqlar yoki buyruqlarni huquqiy jihatdan meyorlar deb atash mumkin, chunki meyorlar aslida nima qilish yoki qilmaslik kerakligi haqidagi ko'rsatmalar hisoblanib, ular shaxslarning xatti-harakatlarini shunday yo'naltiradiki, ularga rioya qilishdan boshqa chora qolmaydi. Lekin, tavsiya qilingan yoki maqbul bo'lmagan amallarning tasnifi bunday majburlovchi xususiyatga ega emas, bu qoidalar inson xatti-harakatiga ta'sir ko'rsatishga intiladi, lekin amal qilmaslik imkoniyatini ham beradi. Shu sababli, ular huquqiy meyorlardan tubdan farq qiladi [6:3].

Shariatda buyurilgan yoki taqiqlangan amallarning aksariyati yuqori turuvchi biror tashkilot tomonidan nazorat qilinmaydi, balki musulmonning qalbi va ongiga xavola etiladi. Shariatda sanoqli ijtimoiy xavfli qilmishlar uchungina hudud deb nomlangan jazo choralari, ya'ni inson xulq-atvori cheklanishi mumkin bo'lgan eng yuqori chegaralar belgilab qo'yilgan. Lekin shaxsiy va ibodat masalalari musulmon bilan uning Rabbisi o'rtasidagi masala bo'lib qoladi [27:151-180]. Shariat huquqiy mazmundagi buyruq va taqiqlardan iborat ta'limot hisoblangani uchun ahli hadis ulamolari har bir ilohiy ko'rsatmani majburiy, tavsiya etilgan, joiz, maqbul bo'lmagan va harom ko'rinishida besh turkumga ajratib o'rganadilar.

ASOSIY QISM

Shariat va tasavvuf atamalarining mazmun-mohiyatini o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu ikki tushunchani bir-biriga qarshi qo'yish sun'iy bir yondashuv hisoblanadi. Payg'ambar (s.a.v.) shunday dedilar: "Ogoh bo'linglar! Jasadda bir parcha go'sht bordir. Qachonki u solih bo'lsa, jasadning hammasi solih bo'lur. Qachon u buzuq bo'lsa, jasadning hammasi buzuq bo'lur. Ogoh bo'linglar! O'sha narsa qalbdir" [16:286]. Shuningdek, qalb kishining ruhiy holatini, to'g'ri va noto'g'ri ishlarni ajrata oladigan mezon sifatida ham keltirgan: "Yomon ish — bu sening qalbingni titratadigan ishdir" [17:342]. Shuning uchun, sufiylar nuqtai nazariga ko'ra, haqiqiy faqih faqat ma'lumotlarni yodlash yoki hukmlar to'plamini bilish bilan cheklanmaydi, balki uning qalbidagi to'g'ri va noto'g'ri anglay oladigan chuqur bilim bo'ladi.

Tobeinlarning yirik namoyondasi Hasan Basriy (vaf. 110/728 y.) o'zining talabasi Imron

Qasirning bir savoliga javob beradi. Hasan Basriyning javobini eshitgan shogird, unga qarshi chiqib: “Lekin faqihlar boshqa fikr bildirishadi”, deydi. Hasan Basriy unga javoban: “Haqiqiy faqih kimligini bilasanmi? Faqih dunyo hoyu-xavasini o‘ziga bo‘ysundurgan, diniy masalalarga chuqur nazar sola oladigan va ibodatda doimo sobit bo‘lgan kishidir” [11:359], deb javob berdi. Imom Molik ilm ko‘p ma‘lumotlarni jamlashdan iborat emasligi haqida shunday degan: “Ilm bu Allohning inson qalbiga joylashtirgan nuridir” [4:87-88].

X asrga kelib ulamolar shar‘iy hukmlar ortidagi hikmat tushunchasi orqali islom dini mazmun-mohiyatini ochib berishga harakat qiladilar. Mazkur davrda yashab ijod qilgan Hakim Termiziy (vaf. 298/910 y.) faoliyatida ham fiqh va tasavvuf sohalarini jamlashga qilingan harakatni ko‘rish mumkin. Shariat meyorlari va ko‘rsatmalari ortida mavjud hikmat, ayniqsa, mujtahid tomonidan anglanishi lozim bo‘lgan hikmat tushunchasiga katta e‘tibor qaratgani sababli Imom Termiziyga “Hakim” maqomi berilgan [10:136]. Ilk fiqhiy yoki tasavvufiy qarashlarda hikmat tushunchasini amaliy hukmlar bilan bog‘laydigan yondoshuvlar deyarli uchramaydi. Aslida hikmat va hukm tushunchalari lug‘at nuqtai nazaridan bir-biriga uzviy bog‘liq bo‘lib, ikkisi ham bir ildizidan kelib chiqqan. Mufasssir olim Ibn Jarir Tabari “hikmat” tushunchasi haqiqat va yolg‘onni ajratib beradigan “hukm” so‘zidan olingan bo‘lib, u hukmning amaliy ko‘rinishi deb talqin qilgan. Uning fikricha, “hikmat” Allohning hukmlari borasidagi ilm hisoblanadi [12:391].

Imom Termiziy zamondoshlaridan yana ikki kishi “Hakim” maqomi berilgani tufayli ba‘zi olimlar bu maqom Xuroson va Movarounnahrning shimoli-sharqiy hududlariga xos ijtimoiy daraja bo‘lib, ma‘naviy bilim sohiblariga berilgan degan xulosaga kelganlar [2:47]. Ulardan biri Hakim Tirmiziyning shogirdi, Muhammad ibn Umar Abu Bakr Varroq Hakim (vaf. 280/893 y.) edi. U kalom, fiqh va tasavvufni biri-ikkinchisini to‘ldiruvchi ilmlar ekanini ta‘kidlab shunday deydi:

“Kim faqat kalomni yetarli deb o‘ylasa va fiqh hamda zuhdni (qalbni dunyoviy narsalarga bog‘lashdan uzishni) o‘rganmasa, u zindiqqa aylanadi. Kim zuhdni kalom va fiqh ilmlarisiz yetarli deb o‘ylasa, u bid‘atlarni kashf etadi. Kim faqat fiqhni yetarli deb o‘ylasa, zuhd va kalom ilmiga ega bo‘lmasa, u fosiq bo‘ladi. Kimki bu ilmlarning barchasini egallasa, u najot topadi” [26:180].

Hakim Termiziyning o‘zi ham shunga o‘xshash fikrni bildiradi: “Dinning tashqi jihati shariat ilmi orqali tartibga solinadi va unga asoslanadi, uning ichki jihati esa haqiqiy ma‘naviy bilim, ya‘ni haqiqat ilmi orqali tartibga solinadi va yuksaltiriladi. Buning dalili shundaki, din faqat haqiqiy taqvo orqali to‘g‘ri bo‘ladi. Payg‘ambar (s.a.v.): “Taqvo mana shu yerda”, deb yuragiga ishora qilgan. Shuning uchun taqvoning manbai sifatida tashqi ilmni qo‘llab, lekin ichki bilimni rad etuvchi kishi munofiqlardandir. Taqvoning manbai sifatida ichki bilimni qo‘llab, lekin shariatni qo‘llab-quvvatlash uchun tashqi bilimni o‘rganmaydigan va uning ahamiyatini rad etuvchi kishi esa zindiqdir. Uning ichki bilimi haqiqiy bilim emas, balki shaytonning vasvasasidir” [8:53].

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ushbu mintaqalarda ma‘naviyatni islom ilmlari bilan uyg‘unlashtirishga intiluvchi kishilarni “Hikmat ahli” sifatida Hakim deb atash an‘anasi mavjud bo‘lgan. Ayniqsa, Hakim Termiziyda bu holat yaqqol namoyon bo‘lib, u o‘z ta‘limotining markaziga hikmat tushunchasini qo‘ygan. Manbalarga ko‘ra, Hakim Termiziy uchun hikmat Qur‘on, hadis va shariatni chuqurroq anglash bo‘lib, bu holat ma‘naviy bilish orqali qo‘lga kiritiladi. Shuningdek, Hakim Termiziy bu an‘anani o‘zi boshlagan bo‘lishi ham ehtimoldan holi emas. Buning dalili shundaki, Abu Bakr Varroq o‘zining ustozi sifatida Hakim Termiziyning e‘tirof etadi, va uning hikmat borasidagi qarshlari Hakim Termiziy ta‘limotiga to‘la mos keladi [7:629].

Abu Qosim Is‘hoq ibn Muhammad Hakim Samarqandiy (vaf. 342/953 y.) esa, o‘z navbatida, Abu Bakr Varroqning shogirdi bo‘lgan [2:47]. Hakim Samarqandiy Imom Termiziy tomonidan yozilgan asarni kengaytirilgan holda sharhlaydi va uning ilmiy merosini davom ettiradi [5:19]. Shu sababli, Hujviri (vaf. 465/1072 y.) ta‘kidlagan hakimiylar maktabi yoki an‘anasiga aynan Hakim Termiziy tomonidan asos solingan va uning shogirdlari orqali davom ettirilgan, deb aytish mumkin.

Payg‘ambar (s.a.v.) o‘z sahobalaridan ayrimlarini boshqa hududlarga hokim sifatida tayinlaganlar. Shuning uchun hadis matnlarida ijthod jarayoni haqida so‘z yuritilganda, aynan ushbu hokimlar faoliyati nazarda tutilgan. Bunga Amr ibn Ossdan rivoyat qilingan quyidagi hadis yorqin dalil bo‘la oladi: “Hokim hukm qilgan chog‘ida ijthod qilib, to‘g‘ri topsa, unga ikki ajr

bordir. U hukm qilgan chog'ida ijti hod qilsa-yu, xato qilsa, unga bir ajr bordir», – dedilar”. Bu hokimlar o'z qabiladoshlari orasida tortishuvlarni hal qila oladigan tajriba, donishmandlik va farostaga ega insonlar sifatida faoliyat yuritganlar. Bu holat hikmat tushunchasi va fiqhiy jarayon o'rtasida lug'aviy va mazmun jihatdan kuchli bog'liqlik mavjud ekaniga dalildir.

Hikmat so'zining asl ma'nosi “isloh uchun man qilish”dir. Arablar “hakamtu, ahkamtu, hakkamtu” so'zlarini ishlatganda, men buni man qildim, taqiqladim va qayta-qayta qildim degan ma'noni anglatadi. Shu nuqtai nazardan, odamlar o'rtasida hukm chiqaradigan odam hokim deb atalgan. Chunki hokim zolimning shafqatsizligini oldini olish orqali adolat va islohotlarni ta'minlovchi shaxsdir. Bu to'liq va mukammal degan ma'noni ham anglatadi. Bu yana biror narsaning holatini buzadigan yoki nuqsonli qiladigan boshqa narsalardan uzoqroq tutish ma'nosini ham bildiradi. Hikmat so'zi shuningdek adolat, ilm, donolik, payg'ambarlik, Qur'on va Injil ma'nolarida ham qo'llaniladi [14:207].

Hukmlarning joriy etilishidan nazarda tutilgan maqsad ham hikmat deb ataladi. Hukmlarning hikmatlari ulardan nazarda tutilgan foydalar yoki undan saqlanish murod qilingan zarar ma'nolarida bo'lib, ular Shore'ning maqsadi, ya'ni inson manfaatining himoyasidir.

“Xuddi shunday, hikmat so'zi qalbni saqlash, qiyinchiliklarni yengillashtirish va yo'q qilish tamoyilini qo'llashni ham anglatadi. Hikmat so'zi, shuningdek, Allohga bandalikni qabul qilish va Unga tavakkal qilish kabi umumiy maqsadlarni ifoda etish uchun ham ishlatiladi. Payg'ambarlarni yuborish va shariatni nozil qilishning hikmati Allohga itoat qilish va boshqa xudolardan uzoqlashishdir. Aytilganlarning barchasiga asoslanib, hikmat so'zini umuminsoniy manfaatlar himoyasi va umumiy maqsadlar sifatida talqin qilish mumkin bo'ladi” [19:20]. Hikmat so'zi “etuk hikmat” [21:528] va “kimga (mazkur) hikmat berilgan bo'lsa, demak, unga ko'p yaxshilik berilibdi” [21:45] va “ularga... kitob va hikmatni o'rgatadigan” [21:45] ma'nolarida ham keng qo'llanilgan.

Fiqhga oid asarlarda hukmlar ham, ularning hikmatlari ham eslatib o'tiladi. Masalan, manbalarda namozning hukmi va hikmati, zakotning hukmi va hikmati kabi iboralarni ishlatganlar. Shu sababli, meyorlarni bilish ham ularning hikmatini anglay

olish ham fiqh hisoblangan. Boshqacha qilib aytganda, hukmlarni bilish fiqh bo'lsa, ularning hikmatini bilish “fiqh fiqhi” dir [22:23].

Ulamolarning ba'zilar hikmat tushunchasini islom dini va uning meyorlarini chuqur anglash sifatida izohlashgan [12:391]. Mufasssir olim Jobir ibn Zayd (vaf. 93/711 y.) hikmatni dindagi masalalarni tushunishga xizmat qiluvchi o'tkir aql sifatida ta'riflagan va “Hikmat bu Allohning qalbga joylagan nuri bo'lib, uning yordamida qalb haqiqatni ko'ra oladi” [12:391] degan edi.

Turli xil tushunchalarning orasidagi farqni anglashga imkon beruvchi quvvat aql bo'lib, uning vositasida inson o'z dinini chuqur o'rganib, fikr yuritadi va Alloh yaratgan narsalarning hikmatini anglaydi [20:420].

Alloh va banda o'rtasidagi munosabatlarda aqlning mavqei nihoyatda muhim ekani fiqhning barcha asosiy masalalarining hikmatini vahiy va aql o'rtasidagi uyg'unlik bilan izohlanishida ko'rish mumkin. Lekin ulamolar shariatning barcha hukmlarini aql orqali idrok etish mumkin emasligini ta'kidlaydilar. Masalan, namozning rakatlari, har bir rakatda sajdaning takrorlanishi va hokazo masalalarning sababini bilish uchun aql yetarli bo'lmaydi.

Alloh bandalar uchun zarur bo'lgan narsalarni yaratgan va tafsilotlarga to'xtalmasdan ularga kerakli umumiy ma'lumotlarni o'rgatgan. Faqihlarning fikrlariga ko'ra, shariatning hikmati va maqsadi umumiy nazariy jihatdan va usul nuqtai nazaridan ma'lum bo'lsa-da, uning ba'zi tafsiliy va far'iy jihatlari ma'lum bo'lmasligi tabiiy hol deb hisoblaydilar. Aniqroq aytganda, ba'zi hukmlarning ma'nolari bizdan yashirin va yopiq holda qoldirilgan. Asosiysi, inson Yaratuvchi yaratgan har bir narsa bandalarning manfaati va foydasi uchun ekanini bilishidadir. Alloh insonga aql ne'matini ato qilgan bo'lib, aql vositasida hukmlar ortidagi go'zalliklar va manfaatlarni aniqlash hamda ularni hayotga tatbiq qilish talab etiladi.

Ruvaym ibn Ahmad (vaf. 303/915–16 y.), hikmat va hukm o'rtasidagi bog'liqlikni hukmni qo'llash jarayonidagi donolik sifatida ta'riflagan. Uning fikricha, hikmatdan murod biror hukmni qaysi vaziyatda qo'llash kerak ekanini anglash demakdir: “Hakim kishining hikmatlaridan biri shundaki, u fiqhiy masalalarda o'z birodarlariga kenglikni tavsiya qiladi, lekin o'ziga tegishli masalalarda qattiq qo'llik qiladi. Boshqalarga

kenglik (tavsi'a) berish haqiqiy ilmga ergashishdir, o'z imkoniyatlarini cheklash (tazyiq) esa ehtiyotkorlik, ya'ni taqvonning (vara') shartidir" [26:148].

Hasan Basriyning quyidagi so'zlari o'z vaqtida Hakim Termiziy uchun hal qiluvchi dalil bo'lgan: "Biz hikmat orqali anglab yetgan shariat qoidalarining sabablarini gapirib izohlab berdik Bizdan yashirin qolgan narsani esa qabul qildik va unga amal qilishda qullik maqomimizni saqladik" [9:77]. Bu yondashuvdan ta'sirlangan Hakim Termiziy shar'iy hukmlarning hikmati va ularning amaliyoti haqidagi sabablarga sharh berishga kirishdi [23:78].

O'zining hikmat haqidagi tushunchasini dalillash maqsadida, Hakim Termiziy Qur'ondan ikki oyatni keltiradi. Bu oyatlar hikmat hammaga emas, balki Alloh tomonidan tanlangan va Uning yo'lida o'z nafsini bo'ysundirgan, o'z qalbini nafs va shahvat xohishlaridan xalos etgan, shu sababli Uning rahmatiga sazovor bo'lib, qalblariga nur ato qilingan kishilarga berilishini ko'rsatadi. Bu nur ularning qalblarida porlaganida, ular hikmatni qalb ko'zlari bilan ko'ra olishadi [9:75]. Hakim Termiziy o'z so'zini ushbu oyat bilan boshlaydi: "U O'zi xohlagan kishilarga hikmat (payg'ambarlik yoki Qur'on ilmini) beradi. Kimga (mazkur) hikmat berilgan bo'lsa, demak, unga ko'p yaxshilik berilibdi". Bu oyat hikmat hammaga berilmas ekanini ko'rsatadi. So'ng oyat davomida aytiladi: "Bundan faqat oqil kishilargina eslatma olurlar" [21:562]. Bu yerda "oqil" (lub), ya'ni "yadro" so'zi ishlatilgan bo'lib, oyatning ma'nosi "yadro egalari", ya'ni gapning mag'zini tushuna oladiganlar, deb tushunilishi mumkin. Shuningdek, "Biz Luqmonga hikmat ato etdik" [21:345] mazmunidagi oyat ham hikmat faqat Alloh tomonidan tanlangan kishilargagina berilishini yana bir bor tasdiqlaydi.

Ba'zi adashgan firqalar, xususan botiniy ismoiliylar Alloh har bir narsani sabab bilan yaratganini va bu hikmatlar ularga ma'lum ekanini da'vo qiladilar. Ularning da'volariga ko'ra, yashirin hikmatlarni Alloh payg'ambarlarga, ular esa hikmatlarni o'zlarining vakili bo'lgan imomlarga o'rgatgan.

Bunga javoban ahli sunna va-l-jamo'a ulamolari, Alloh har bir narsani hikmatga asoslangan holda yaratgani rost, lekin U barcha hikmatlarni bandalar tomonidan anglanishi zarur ekanini nazarda tutmaganini ta'kidlaydilar. Alloh taolo Yer yuzini sinov uchun yaratgan va insonlarga ba'zi bir

narsalarning hikmati haqida sinovning zarurati o'laroq xabar bermagan. Alloh taolo odamlarni turli xil tabiat va mizojda turli xil aqliy darajalar, g'ayrat va qiziqishlar ato qilgan holda yaratgan. Alloh taolo insonlar o'z ehtiyojlarini qondirishlari uchun ularni bir-birlariga tobe qilib qo'ydi. Chunki har qanday tenglik va tom ma'nodagi bir xillik mavjud bo'lgan vaziyatda sinov va imtihon o'z ma'nosini yoqotadi. Odamlar hayotlarining davom etishi va bu dunyo imtihoni haqiqiy ma'no kasb etishi uchun bir-birlariga muhtojdirlar. Bu holat oyatlarda quyidagicha ifodalangan: "...Bir-birlarini bo'yin sundirish (ishlatish)lari uchun ba'zilarini ba'zilaridan darajalarini ko'tarib qo'yanmiz" [21:491]. "Agar Alloh odamlarning birini ikkinchisi bilan daf etib turmas ekan, shubhasiz, Yer fasodga (buzg'unchilik va xarobaga) aylangan bo'lur edi" [21:41].

Odamlar tabiatidagi farqlar, ular yashaydigan hududdagi ijtimoiy talablar va munosabat shakllari bir-biridan farq qiladi, bu esa sinovning talabidir. Hukmdor (sayis), unga tobe shaxslar (masus) va jamiyatning barcha qatlamlari bir xil, har qanday vaziyatda bir-biriga teng bo'lishi esa hikmat asosidagi munosabat mazmuniga to'g'ri kelmaydi. Chunki bu holat odamlar har jihatdan bir-biriga o'xshash bo'lgani uchun boshqaruvchi va boshqariladigan shaxslar o'rtasidagi farqning yo'q bo'lib ketishini taqozo qiladi. Bu borada quyidagicha naql ham mavjud: "Odamlar bir-birlari bilan har xil imkoniyat va sharoitga ega bo'lsalar, ular xotirjam bo'ladi. Agar ular hamma narsada teng bo'lsalar, halok bo'ladilar" [20:34].

Hakim Termiziy hikmat borasidagi fikrlarini dalillash maqsadida Payg'ambar (s.a.v.) ikki hadisiga murojaat qilgan. Birinchi hadisda shunday deyilgan: "Qur'onning har bir oyatida tashqi va ichki ma'no bor" [12:31]. Boshqa bir hadisda esa, sahobalar Payg'ambardan: "Sizning Qur'on tilovat qilayotganingizda qanday zavq tuygan bo'lsak, Sizdan boshqa inson tilovat qilganida bu zavqni topolmaymiz," deb so'rashganida, Payg'ambar (s.a.v.) ularga: "Bu shundandirki, sizlar Qur'onni uning tashqi qismi uchun o'qiysizlar, men esa uning ichki qismi uchun o'qiyman", deb javob bergan. Hakim Termiziy buni shunday izohlagan: "Payg'ambar (s.a.v.) Qur'onni tilovat qilganida, uning so'zlaridagi hikmatni his qilardilar. Shu sababdan bu tilovat tinglovchilarga zavq berardi, chunki bu hikmat nuri bilan bezatilgan bir tilovat edi" [9:74].

XULOSA

Insonlarga yetkazilgan ma'lumotlar ular tomonidan turlicha tushunilishi mumkin. Kimdir bir narsani bilsa, boshqasi uni bilmasligi yoki bir kishi anglagan narsani boshqasi to'liq anglamasligi tabiiy bir holatdir. Xuddi shu holat shariat hukmlari va hikmatlariga ham tegishlidir. Alloh taolo bizga ba'zi hukmlar va hikmatlar haqida xabar beradi va biz ularni bilamiz, ammo ba'zi hikmatlarini O'zida yashiradi. Agar U bizga ularni bildirmasa, biz ularni anglab yetolmaymiz [20:231-32].

Islom dinining fazilatli, mukammal yondashuviga muvofiq undagi barcha buyruqlar va taqiqlar, ularning hikmatiga ko'ra bandalarning manfaati va farovonligini ta'minlash uchun joriy qilingan bo'lib, shu bilan birga aql va mantiqqa zid bo'lmaydi.

Ilohiy buyruqlarning asosiy maqsadi insonga foyda va zararni o'rgatish orqali ularning manfaatlarini himoya qilishdir. Lekin insonlar shariat buyruqlari ortidagi hikmatlarni to'liq anglay olishi mumkin emas. Musulmon kishi uchun shariatning asosiy maqsadi insonlarga foyda va manfaat keltirish ekanini bilish va unga ishonish kifoya qiladi.

Fiqh va tasavvuf ilmlari biri-ikkinchisining mantiqiy davomi sifatida o'z taraqqiyot yo'lini bosib o'tganini yuqorida keltirilgan ma'lumotlar asosida dalillash mumkin. Bu ikki ilm ular o'rganadigan mavzular va tayanadigan hujjatlariga ko'ra bir-biridan farqli hisoblanasa ham, lekin maqsadlarining bir ekani nuqtai nazaridan ajralmas sohalar hisoblanadi. Islom dinining asl mazmuni shakl va mohiyat uyg'unligida aks etgan bo'lib, fiqh va tasavvuf ilmlari asl manbalar asosida uyg'unlashishi asosida mazkur mohiyatga erishish mumkin hisoblanadi.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

- Ahmad Zarruq. Qavaid at-tasavvuf. / Abdulmajid Xayoliy tahqiqi. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2013. – B. 24.
- Ahmet Karamustafa. Sufism: The formative period. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. – B. 47.
- Alisher Navoiy. Nasoimul muhabbat. Mukammal asarlar to'plami. – Toshkent: Fan, 2001. – J. XVII. – 534 b.
- Al-Javhariy. Musnad al-Muvaṭṭo. – Bayrut: Dor al-g'arb, 1999. 87–88.
- B. Radtke, J. O'Kane. The Concept of Sainthood in Early Islamic Mysticism. – Richmond: Curzon Press, 1996. – B. 19.
- Bernard Weiss. The Search for God's Law. – Utah: University of Utah Press, 1992. – P. 3.
- Fariduddin Attor. Tazkiratul avliyo. – Damashq: Dorul maktaba, 2009. – B. 629.
- Hakim Termiziy. Bayon al-farq. – Bayrut: Dor ihyo al-kutub, 1958. – B. 53.
- Hakim Termiziy. Isbot al-ilal. – Rabot: al-Jam'iyya al-mag'ribiyya, 2005. – B. 77.
- Hujviriyy. Kashf-ul mahjub. – Qohira: al-Majlis al-a'la as-saqofa, 2007. – J.I. – B. 136.
- Ibn Abi Shayba. Al-musannaf. – Ar-Riyod: Maktabatur rushd, 2004. – J. XII. – B. 359.
- Ibn Jarir Tabariy. Jomeul bayon. – Bayrut: Muassasatur risola, 1994. – J. I. – B. 391.
- Ibn Kasir. Tafsir. – Qohira: Maktaba at-turos, 2000. – J.V. – B. 247.
- Ibn Manzur. Lison al-arab. – Bayrut: Dor Sodir, 1900. – J. IV. – B. 207.
- Ibn Manzur. Lison al-arab. – Bayrut: Dor Sodir, 1900. – J. VIII. – B. 176-179.
- Imom Buxoriy. Sahihul Buxoriy. – Qohira: Dor at-tasil, 2012. – J. IX. – B. 286.
- Imom Muslim. Sahihul Muslim. – Toshkent: Hilol nashr, 2024.
- Melchert. Basran Origins of Classical Sufism. / Der Islam. – De Gruyter, 2005. – P. 223.
- Nuriddin Xodimiy. Ilm al-maqosid al-shar'iya. – Ar-Riyod: Maktaba al-abikon, 2001. – B. 20.
- Qaffol Shoshiy. Mahosin ash-sharia / Ali Samak tahqiqi. – Livan: Dor al-kutub al-ilmiyya, 2007. – B. 420.
- Qur'oni karim: ma'nolarining tarjima va tafsiri / Tarjima va tafsir muallifi: A.Mansur. – Toshkent: TIU, 2009. – B. 500.
- Raysuniy. Muhodarat fi maqosid ash-sharia. – Manama: Dor al-kalima, 2015. – B. 23.
- Samer Dajani. Sufis and Sharia. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023. – B. 78.
- Shamsuddin Zahabiy. Siyar a'lam an-nubalo / Akrom Bushiy tahqiqi. – Bayrut: Muassasat ar-risola, 1996. – J. XII. – B. 187.
- Shamsuddin Zahabiy. Tarixul islom / Umar Abdussalom tahqiqi. – Qohira: Dor al-kitab al-arabiy, 1993. – J.VI. – B. 461.
- Sulamiy. Tabaqot as-sufiyya. – Bayrut: Dorul kutub al-ilmiyya, 2003. – B. 148.
- Wael Hallaq. What is Sharia? – P. 151-80.
- Yusuf Homid Olim. Al-Maqosid al-omma li-sh-shariat al-islomiya. – Ar-Riyod: Dor al-olamiya li al-kutub al-islomiya, 1994. – B. 68.